

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

LAHORKA PLEJIĆ POJE (Zagreb – Filozofski fakultet)

SAMORAZUMIJEVANJE HRVATSKE RANONOVOVJEKOVNE SATIRE U SVJETLU SUVREMENIH ODREĐENJA

UDK 821.163.42-7.09

Namjera je članka otvoriti pitanje o satiri, ponajprije u ranonovovjekovnoj hrvatskoj književnosti, i to iz očista uvriježene pretpostavke o tome da satira kritizira mane, osuđuje i izvrgava ruglu ne bi li na taj način pridonijela njihovu uklanjanju. Na nekoliko se hrvatskih ranonovovjekovnih pjesama pokušava ukazati na to da su spomenute korektivne, plemenite nakane satire, u koje nas uvjerava bilo sam satirični tekst, bilo naknadna refleksija o njemu, najčešće samo prikriivanje nekih drugih, ne toliko plemenitih interesa.

1

Kolokvijalno je shvaćanje pojma satire vrlo široko, promjenljivo, u stano-
vitoj mjeri prepušteno intuiciji te uvelike ovisno o kontekstima u kojima
se pojam rabi. Kolebanja oko definiranja pojma zamjetna su i u znanosti o
književnosti. Gotovo da nema novijeg proučavatelja satire koji ne bi, i to
u prvim rečenicama svog rada, naglasio činjenicu da je satira protejski, kli-
zav,¹ iritantno višeznačan pojam.² Dovoljno je spomenuti da se satira rabi u
različitim značenjima, u rasponu od generičkog termina, pri čemu se misli
na rimsku satiru kojoj se začetnikom smatra Gaj Lucilije, a najznačajnijim
predstavnicima Horacije i Juvenal, pa sve do labavog pojma pod kojim se
razumijeva određen način pisanja ili, još općenitije, stav. Različite uporabe
pojma u sinkroniji i u dijakroniji, najrazličitiji pojavni oblici i sposobnost
useljavanja u brojne književne vrste otežavaju opis satire i čine definicije
nepreciznima.

¹ Robert C. Elliott: *The Power of Satire. Magic, Ritual, Art*, Princeton ³1966, str. viii.

² Jürgen Brummack: *Zu Begriff und Theorie der Satire*, »Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte« 45/1971, str. 275–377, ovdje str. 275.

Usprkos tako složenoj situaciji, i u javnome mnijenju i u stručnoj literaturi postoji konsenzus o tome što satira jest i koje su njezine zadaće. Izdvajam definicije iz dvaju priručnika. Prva je iz *Rečnika književnih termina*, a kaže da satira »označava književno djelo u kojem je na podrugljiv i duhovit način izražena oštra osuda jednog društva ili ljudskih mana. Njen osnovni cilj je da ukaže na društvene ili moralne slabosti, poroke i zloće, da ih izvrгне ruglu i podsmijehu i da na taj način doprinese njihovu otklanjanju.«³ Drugu definiciju donosi *Sachwörterbuch der Literatur* Gere von Wilperta. U njoj se pak navodi da se pod satirom razumijeva »pjesništvo koje izruguje i kažnjava [Spott- und Strafdichtung], književno izrugivanje nećudorednih običaja, nazora, zbivanja, osoba, književnih djela [...], općenito neodobravajući prikaz i raskrinkavanje sitničavoga, lošeg, nezdravog u ljudskom životu i društvu, kako bi se te negativnosti izložile na milost i nemilost preziru, srdžbi i (pod)smijehu, u svim književnim vrstama [...]. Osuđivanjem poroka satira uvijek čitatelje proglašava sucima, uzdajući se u njihov osjećaj za pravo stanje stvari, mjeri ljudske porive prema racionalnim mjerilima, nada se da će razotkrivanjem štetnih postupaka postići poboljšanje. Osim tendencije i angažmana, satira je ipak često i izraz književne agresije koja cilja na poništenje (razaranje) svog predmeta i time odbija zadaću pružanja pozitivnoga protuprimjera.«⁴

2

Iz navedenih se definicija dade razabrati da je satira u znatnoj mjeri referencijalna, da polazi od općevažećih društvenih normi te da ima naglašenu persuazivnu funkciju. Druga definicija, doduše, dopušta mogućnost da je satira »izraz književne agresije«, no pritom se podrazumijeva da je literarni dignitet takvih satira vrlo nizak. Satiričar se tradicionalno promatra kao moralni arbitar neke zajednice, odnosno, kao *castigator morum*. Obično ga opisuju kao onoga koji je »više nego uobičajeno svjestan gluposti i poroka«⁵ te kao onoga čija je »esencijalna kvaliteta njegova dobra narav«.⁶

Premda i navedene definicije i teorijska uopćavanja, a često i satirična književnost sama, podrazumijevaju da je satira moralni korektiv društva, u posljednjih dvadeset-trideset godina u stručnoj se literaturi intenzivnije javlja sumnja u plemenito poslanje satire. Iako se ta sumnja znala čuti i prije,

³ Zdenko Lešić: *Satira*, natuknica u *Rečniku književnih termina*, Nolit, Beograd 1985, str. 694–697, ovdje str. 694.

⁴ Gero von Wilpert: *Sachwörterbuch der Literatur*, Kröner, Stuttgart 1989, str. 809 (svi prijevodi moji, L. P. P.).

⁵ Arthur Pollard: *Satire*, Methuen, London 1970, str. 74.

⁶ Isto.

opisi koji su nudili »ispeglanu« koncepciju satire definitivno su prevladavali i u kolokvijalnome poimanju satire i u struci.

Ako ništa drugo, a ono zbog goleme raznolikosti njezinih pojava oblika, teško je načelno govoriti o satiri. Utoliko su i definicije, kao što je rečeno, nužno manjkave. Usprkos tome, provjeravanje definicija na korpusu hrvatske ranonovovjekovne satire čini mi se korisnim i poticajnim, jer upozorava na stanovite diskrepancije između uvriježenih predodžbi o satiri i stanja »na terenu« te hrvatsko ranonovovjekovno satirično pjesništvo pokazuje u ponešto drugačijem svjetlu nego što ga vidi dosadašnja historiografija. Ovdje ću stoga ukratko opisati rezultat provjere samorazumijevanja satire i prevladavajućih teorijskih refleksija o satiri na nekoliko satiričnih pjesama stare hrvatske književnosti. U tome kontekstu zanimat će me i kakva je sudbina pojma i termina *satira* u hrvatskoj ranonovovjekovnoj književnosti te kako sami autori vide zadaću satire.

* * *

Riječ *satira* u staroj se hrvatskoj književnosti, u tekstovima pisanim hrvatskim jezikom, susreće vrlo rijetko. Dva mi se primjera čine važnima i zanimljivima. Po svemu sudeći, riječ *satira* u tekstu na hrvatskom jeziku prvi je upotrijebio Marko Marulić, i to u naslovu pjesme *Anka Satira*.⁷ Podsjećam ukratko na sadržaj pjesme: baba Rada nagovara Anku da se uda; djevojka traži Radin savjet pri odabiru mladoženje, na što Rada odgovara kratkim (satiričnim) opisima desetak tipova muškaraca, nakon čega Anka zaključuje da je bolje poći u samostan. Iz današnje perspektive, Marulićeva je uporaba riječi *satira* u tome naslovu pomalo neobična. Prvo, postoji mogućnost da drugu riječ iz naslova valja razumjeti kao dio Ankina imena, odnosno kao nadimak ili atribut, a možda čak i kao ženski oblik imenice *satir* (u talijanskome *satira* znači i satiricu, kao mitološko biće). Stoga bi *satira* u naslovu mogla upućivati na dva bliska, no ipak ne identična značenja: s jedne strane, mogla bi ta riječ doista značiti satiricu (pri čemu se može podrazumijevati satiričan ton, jer se postanak satire dugo, sve do kraja 18. stoljeća, vezivao uz mitološka bića satire). S druge strane, mogla bi biti upotrijebljena u današnjemu značenju, kao književni termin. No kada bismo i dopustili mogućnost da Marulić nas-

⁷ Pjesma je sačuvana samo u *Vartlu*, rukopisnom zborniku Petra Lucića. Premda u tome zborniku uz pjesmu nije navedeno Marulićevo ime, struka se u novije vrijeme jednoglasno slaže oko autorstva. V. o tome opširnije u studiji Dunje Fališevac *Marulićeva šaljivo-satirična poezija*, u knjizi *Stari pisci hrvatski i njihove poetike*, SNL, Zagreb 1989, str. 57–70.

lovom određuje pjesmu kao satiru, ipak ostaje nejasno zašto je riječ *satira* vezana uz Anku, koja u pjesmi ima ulogu promatračice, a ne one iz čijih se usta čuju satirični prikazi potencijalnih ženika. Osim toga, smisao se pjesme ne iscrpljuje u satiričnom katalogu muškaraca, nego istodobno i nagovara djevojke na samostanki život, pa je satiričnost tek jedna od dvije važne komponente. Jedno je ipak sigurno: premda Marulić poznaje rimske satiričare, što je i eksplicitno pokazao u latinskom epigramu *In præsens sæculum (Protiv današnjega doba)*,⁸ u kojemu navodi Lucilija, Horacija, Perzija, Petronija i Juvenala, čini se da riječ *satira* za njega nije istoznačna u mediju hrvatskoga i u mediju latinskog jezika. Naime, u jeziku koji još nije usvojio satiru kao književni termin, dakle u hrvatskome, ona se rabi labavije nego u latinskom, koji računa na dugu tradiciju satire, odnosno, u Marulićevu slučaju, satiričnoga epigrama.⁹

Pjesnici koji su pisali hrvatskim jezikom nakon Marulića riječ *satira* rabe vrlo rijetko, ali se iz njihovih stihova dade iščitati da uglavnom računaju na tradiciju rimske satire. Najjasnije se to očituje u pjesmi Marka Bruerevića, koja je, osim što joj je naslov *Satira*, ispjevana u heksametrima. Premda, dakle, malotko od hrvatskih ranonovovjekovnih autora rabi riječ *satira*, u svojim satiričnim pjesmama ponekad ipak o satiri reflektiraju, odnosno posredno očituju »generičko sjećanje«, kako je to nazvao G. Genette,¹⁰ ili, prema M. Bahtinu, »pamćenje žanra«.¹¹

U nekoliko pjesama dubrovačkih renesansnih pjesnika Šiška Menčetića i Mavra Vetranovića te u jednoj poemi njihova sugrađanina s kraja 17. i početka 18. stoljeća, Antuna Gledevića, pojavljuju se metatekstualni komentari o

⁸ Epigram je tiskan u knjizi Marka Marulića *Glasgowski stihovi*, preveo i priredio Darko Novaković, MH, Zagreb 1999, str. 58. Isti je epigram, pod brojem 124, objavljen u Marulićevim *Latinskim stihovima*, priredili i preveli B. Lučin i D. Novaković, Književni krug Split, Split 2005, str. 188–189.

⁹ Opširnije o tome v. u mojemu članku *Anka Satira: o naslovu*, u zborniku *Colloquia Maruliana XV*, Književni krug Split i Marulianum, Split 2006, str. 63–72. Napominjem i da su prva tiskana izdanja Horacija i Juvenala bila popraćena opsežnim komentarima njihovih priređivača. Ti se komentari smatraju počecima ranonovovjekovnoga teorijskog bavljenja satiroom te je moguće, čak i vjerojatno, da je i Marulić poznao neku od rasprava o satiri.

¹⁰ Gérard Genette: *Uvod u arhitekt.* U: G. G.: *Figure*, prev. M. Miočinić, Vuk Karadžić, Beograd 1985, str. 139–191, ovdje str. 187.

¹¹ Mihail Bahtin: *Problemi poetike Dostojevskog*. Prev. M. Nikolić. Nolit, Beograd 1967, str. 168. Rabim Genetteovu i Bahtinovu sintagmu imajući na umu da *satira* može i ne mora biti generički termin. U ovome bi se slučaju generičko sjećanje, odnosno pamćenje žanra, moglo nazvati pamćenjem satiričnoga modusa.

naravi satire. Distih iz jedne od nekoliko satiričnih pjesama Šiška Menčetića vrlo je zanimljiv. U pjesmi protiv žena,¹² koja počinje stihom *Sad život moj obra, odsad se zatječem*, kazivač na sljedeći način argumentira i opravdava svoj govor protiv žena:

Ter ne mni tkogodi da meni od zlobe
ovoj reć dohodi, zač veće podobe. (23–24)

Potom posebice apostrofira mlade:

ter bih rad do mladih da ovo dopade;
neka se čuvati umiju [...]
i družim kazati [...] zlobe svršene. (23–28)

Kako su Menčetićeви suvremenici čitali pjesmu, ne znamo. No kasnija je historiografija takve iskaze, premda oni predstavljaju topos satiričnog pjesništva, znala čitati doslovno, kao zbiljska očitovanja autorove moralne zaokupljenosti nekim problemom. Povjerujemo li im bez ostatka, zaključit ćemo, u skladu s uzgrednim opaskama književnih povjesničara, da je »pjesnik« moralno angažiran, da uočava društvene anomalije te da iza njegova gnjeva, iskazana u stihovima, stoje plemenite pobude.

Slično Š. Menčetiću, napadačku poziciju obrazlaže u nekoliko pjesama i najproduktivniji pjesnik dubrovačke renesansne književnosti i najznačajniji onodobni satirik, Mavro Vetranović. Riječ je, dakle, opet o iskazima metatekstualne naravi, koji nastoje uvjeriti u dobrohotnost i poštenje »satiričara«:

Nu okorno i ako je, što vam ću sad rieti
u pjesni u moje, ne moje zazrieti;
ne imajte zle volje, zač se zled ne tvori,
kada se za bolje što komu govori... (395–398)¹³

Tužbu ću zbrojiti, po malo po malo,
ter ću sve otkriti, što se je tajalo;
lie neću raniti odkrovno nikoga,
ner ću čas shraniti svakomu rad boga,
da nitko na saj sviet, o višnji moj bože,
s prikorom meni riet bezočno ne može:
boden'je odveće ter protiv zlotvoru
crnilo razmeće jak sipa po moru.

¹² Pjesma je objavljena pod brojem 485 u knjizi *Pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića i ostale pjesme Ranjinina zbornika*, SPH II, prir. M. Rešetar, JAZU, Zagreb 1937, str. 323–324.

¹³ *Pjesanca košuti ranjenoj*. U: *Pjesme Mavra Vetranovića Čavčića*, SPH III, dio I, skupili V. Jagić i I. A. Kaznačić, JAZU, Zagreb 1871.

o tomuj ne radim, niti ću raditi,
niti se tiem branim nit se ću braniti;
pripravan ner stoju, pravi drum ter sledim,
da shranim čas moju, a družieh ne vriedim. (87–98)¹⁴

Navedeni stihovi, programatski kao i Menčetićeви, operiraju istim argumentima te su i oni zasigurno sudjelovali u stvaranju slike o Vetranoviću kakvu nude književnopovijesni pregledi stare hrvatske književnosti. U njima je Vetranović, naime, moralna vertikalna vremena, tip zabrinut za moralnu degradaciju dubrovačkoga društva i uopće kršćanskoga svijeta. To se, doduše, ne da zaniijekati, ali pri takvim prosudbama valja uzeti u obzir da je riječ, opet, o topoima satirične književnosti. Uostalom, dovoljno je spomenuti da se u stihovima u kojima se posao satiričara uspoređuje sa sipinim ispuštanjem crnila Vetranović poziva na Horacija, na stihove iz četvrte satire prve knjige:

Ovo je crni sok sipin, to rđa je najgore vrste:
od tog, obećavam, grijeha daleko će biti mi pjesme. (100–101)¹⁵

6 Od Menčetića i Vetranovića nešto je radikalniji satiričar Antun Gleđević, koji je zbog svojih zajedljivih stihova u nekoliko navrata dospio na sud. On je u makaronskoj poemi *Prskanja* strategiju satiričkoga subjekta usporedio s liječenjem.¹⁶ Naime, ono što je liječnik za bolesnike, to je satira za život zajednice. Gleđević je po razrađenoj usporedbi satiričara i liječnika samo jedan u nizu pjesnika i teoretičara koji se služe istovjetnim toposom, no u hrvatskoj je dopreporodnoj književnosti po tome jedinstven. Osim toga, i u iskazu njegova pripovjedača, kao i u Menčetića i Vetranovića, opis zadaća satire podudara se s opisima iz znatno mlađih književnih rječnika i leksikona: kao nužna, društveno korisna i učinkovita moralna djelatnost. Evo primjera:

Pak satire *d'utile*
sono sempre a mortali... (61–62)

Tijem vidte *la satira*
[...]
kad čim zlobnu vrstu udara,
toliku im koris nosi. (95–96)

¹⁴ *Sviei i moje pjesni*, isto.

¹⁵ Kvint Horacije Flak: *Satire i epistule*, preveo Juraj Zgorelec, Zagreb 1968.

¹⁶ Poema je do danas ostala u rukopisu. Autograf se čuva u Arhivu HAZU, sign. I a 94.

Ipak, za razliku od Menčetića i Vetranovića, u Gleđevića, što do sada nije zamijećeno, obrana satiričnoga napada ima ironijski odmak. Ona je ozbiljna samo ako se čita istrgnuta iz konteksta. Makaronika, elementi parodiranja visokoga stila, hinjena emfatičnost i razna preuveličavanja upućuju na Gleđeviću sumnju u učinkovitost satiričnoga teksta u zbilji. Svjedoče to i stihovi koji kazuju da je satira toliko djelotvorna u upućivanju na pravi put da iznad nje stoji još samo Božja kazna:

Jer satira što ne može,
ti ćeš, ti ćeš djelovati
s tvom desnicom, jaki Bože. (110–112)

Uostalom, premda jedan od najzajedljivijih ranonovovjekovnih hrvatskih pjesnika, Gleđević je na vlastitoj koži iskusio kako satirični stihovi mogu više koštati onoga tko ih piše nego onoga protiv koga su upereni.

Prema Menčetićevim i Vetranovićevim argumentima, kao i prema riječima Gleđevićeva pripovjedača, ako ih doslovno shvatimo, zadaća je satire, dakle, upravo ono što tvrde i definicije iz književnoteorijskih priručnika pisanih do kraja osamdesetih godina 20. stoljeća: uputiti na mane ne bi li se pridonijelo njihovu otklanjanju. Upravo se o takvo shvaćanje satire oslanja i Matija Antun Relković u predgovoru drugoga izdanja *Satira iliti divjeg čovika* (Osijek 1779). Povezujući etimološki riječi *satir* i *satira* (pisanu kao *satyra*), Relković, prvo, daje definiciju satire, a potom i izjednačuje kompetencije satire s kompetencijama mitoloških bića satira. Evo Relkovićeva tumačenja:

Ova dakle rič *Satir* dohodi od latinske riči *satyra*, *satyricus*, koja osim što kod mudrih različito zlamenje ima i razumije se, ovdje navlastito jednu pismu ili govorenje ukazuje, u kojoj pismi ili govorenju čovik sve ono slobodno izkaže i izgovori što mu na srcu leži, to jest gdi čovik ne meće jezik za zube, nego svekolike falinke, opačine i ostale mahane slobodno prez svakoga licomirstva, lisičenja i hatara kaže, očituje i protrese, ali ne imenujući kojigod kip niti govoreći baš onako blizu da se tkogod ne ositi tko je...¹⁷

Dalje Relković detaljno opisuje satire te zaključuje:

Ovo su dakle oni Satiri iliti šumne sablazi koji slipe narode na svoju službu privlačiše i koje narodi za bogove štimaše i poštovaše, pak poradi toga jerbo

¹⁷ Matija Antun Reljković: *Satir iliti divji čovik*. U: A. Kačić Miošić. »Razgovor ugodni naroda slovinskoga«. M. A. Reljković. »Satir iliti divji čovik«. Prir. J. Vončina, SNL, Zagreb 1988, str. 878.

Ljudi nerado od ljudi pokaranje tako primaše kako od ovih Satira, dogodi se da pisci, kada bi mahane svoga vilaeta kudili i u knjigah korili, one knjige bi Satirom imenovali...¹⁸

Premda Relković ne kaže eksplicitno da je zadaća satire pridonijeti ispravljanju »falinki, opačina i ostalih mahana«, iz konteksta se podrazumijeva da on satiru tako shvaća i da je njegovo djelo ispjevano s upravo takvom nakanom. Relkovićevo izjednačavanje satire i satira, inače, nije slučajno: etimološki se riječ satira, kako je spomenuto, dugo tumačila kao izvedenica iz grčke riječi *σάτυρος* (satir). Premda se danas smatra da je francuski filolog Isaac Casaubon 1605. definitivno razriješio prijepor oko etimologije, utvrdivši uvjerljivo da riječ satira dolazi od latinskoga *satūra*, odnosno *satūra lanx*, što znači žrtvena zdjela napunjena raznim voćem, a onda, preneseno, i pomiješani način pisanja, sve do kraja 18. stoljeća prevladava pisanje riječi *satira* s grafemom *y* umjesto *i* (*satyra*; u engleskom *satyre*), kao i tumačenje po kojemu satira svoje podrijetlo vuče od satirske sklonosti ismijavanju, ruganju i kritici.¹⁹

8

Prolazi li satirično pjesništvo hrvatskoga književnog ranonovovjekovlja kriterije koje samo proklamira, izrečene u ranije citiranim stihovima? U susretu s nevelikim i poprilično preglednim korpusom hrvatske ranonovovjekovne satire, koji pretežno čine kraći stihovani sastavi, uglavnom monološki, s kazivačem u prvom licu, s naglašenom apelativnom funkcijom, s aktualnim, ponajčešće društveno važnim temama, čitatelj će već na prvi pogled posumnjati u definicije.

Naime, ako i nije izrečeno, u definicijama i metatekstualnim iskazima koji govore o naravi satire implicirano je da predmet satire izravno dolazi iz izvanknjiževnog svijeta u književni, »autentičan«, bliži i »vjerniji« zbilji nego što nam se to čini npr. za predmet lirske ljubavne ili religiozne pjesme. Događa se to stoga što satira, i to upravo ona monološka, nenarativna, nudi privid realističnosti te teži uvjeriti čitatelja da ono što se napada u satiričnoj pjesmi postoji gotovo baš takvo (*wie es eigentlich gewesen*), možda samo malo preuveličano, ali ipak problematično i u izvanjezičnoj zbilji, te da stoga s pravom izaziva reakciju satiričara. Reakcija se pak prezentira kao nužna, korisna

¹⁸ Isto, str. 881.

¹⁹ Opširnije o tome v. u: Elliott, *Power of Satire*, str. 102.

i samorazumljiva. Za razliku od lirske ljubavne ili lirske religiozne pjesme, u čijoj se fizičkoj blizini obično nalaze satirične pjesme hrvatskih ranonovovjekovnih autora (Š. Menčetića, M. Vetranovića, D. Ranjine, I. Đurđevića ...), u potonjima se subjekti predstavljaju zainteresiranima ne toliko za ono što je osobno, pojedinačno (ma kako konvencionalno bilo), nego za stvari koje se ravnaju prema »općem interesu« ili »općem dobru«, koje su usko vezane uz moralne i društvene konvencije zajednice. Takva tematska definiranost, kao i njihova aktualnost i konkretnost, često utječu na to da satirične pjesme čitamo kao tekstove s dokumentarnim potencijalom, znači kao autentično svjedočenje o nekom segmentu zbilje, o društvu ili nekim pojedincima u njemu. U posljednjim se desetljećima ipak i o stihovanim monološkim satirama znade govoriti kao o fikcionalnim tekstovima, za koje je prikladnije reći da su kvazireferencijalni i u kojima realističnost i mimetičnost mogu biti samo tehnike specifične za satirički diskurz. Na nešto je slično, doduše u drukčijemu kontekstu, upozorio Z. Kravar: »Književnopovijesno iskustvo uči da vjerodostojnost različitih kratkih spojeva između pjesništva i stvarnosti valja uvijek brižljivo provjeravati. Oblici deskriptivnoga ili retoričkoga mimitizma mogu biti ne manje konvencionalni nego ekstremni hermetizam.«²⁰ U svakom slučaju, najmanje što se može ustvrditi jest da jasna referencijalnost nije distinktivno obilježje koje satiričnu pjesmu dijeli od raznih nesatiričkih modusa i vrsta,²¹ jer su, na primjer, i panegirik, nadgrobница ili povijesna poema usko vezani uz određene osobe i događaje.

Kad bi se smisao satirične pjesme iscrpljivao u tako shvaćenoj referencijalnosti, odnosno u izravnu upućivanju na izvanknjiževnu zbilju, ne bi li tada i njezina persuazivna moć i apelativna funkcija bile drukčije kvalitete, s drukčijim učincima nego što doista jesu? Starija je stručna literatura, opisujući satiru kao onu koja ismijava, kritizira, omalovažava i osuđuje te koja na taj način teži ukloniti mane, odnosno kazniti, bila sklona tumačiti apelativne iskaze kao zbiljske, doslovne, kao iskaze koji doista mogu imati učinka u svijetu izvan književnoga teksta. U novije vrijeme čuju se i drugačija mišljenja o prirodi apelativnosti i persuazivnosti satire. S jedne se strane javljaju sumnjičavi glasovi, koji tvrde da intencija »popravljanja svijeta« daleko nadmašuje kompetencije i mogućnosti satire. S druge strane, ponekad se tvrdi da je satira, za razliku od nevinosti lirske ljubavne ili pejsažne pjesme,

²⁰ Zoran Kravar: *Stil i genus hrvatske lirike 17. stoljeća*. U: *Nakon godine MDC*, MH, Dubrovnik 1993, str. 70–103, ovdje str. 102.

²¹ David Griffin: *Satire. A Critical Reintroduction*, The University Press of Kentucky, Lexington 1994, str. 121.

angažirana. Čitatelji lirike, naime, »mogu protestirati protiv politizacije pjesništva«, no »čitatelj satire može prepoznati da je ona kao forma uvijek već politična«, da je ona »literatura moći i napada«. ²² Tiču li se »moć« i »napad« stvarnoga, izvanknjiževnog učinka teksta, ili je ipak riječ samo o unutartekstnoj pragmatiki?

Povjesničari hrvatske književnosti društvenu su funkciju satiričnog pjesništva, u skladu s navedenim definicijama, znali uspoređivati s funkcijom onakve kritike kakvu sadrži propovijed ili neki drugi srodan oblik izvanknjiževne komunikacije koji podrazumijeva autoritativna govornika čija je zadaća da djeluje na slušatelje, odnosno čitatelje. ²³ Međutim, pri toj usporedbi ne smije se izgubiti iz vida da je kôd satirične pjesme drugačije naravi od kôda propovijedi ili nekoga drugog oblika s naglašenom persuazivnom funkcijom. Mislimo li na satiru kao na književni tekst, jasno je da satira može fingirati tek ponešto od komunikacijske situacije karakteristične za propovijed ili neki drugi oblik izvanknjiževne komunikacije u kojemu onaj tko govori nastoji uvjeriti onoga kojemu se obraća. Satira se može služiti postupcima karakterističnima za propovijed, sudski ili kakav drugi govor i sl., no ne dobivaju li isti postupci u novom kontekstu drukčije značenje i ne podrazumijevaju li drukčije učinke? Izvedbene pretpostavke, odnosno komunikacijska situacija satire i propovijedi ili govora, ipak su različite. Osim toga, recepcija propovijedi određena je jasno utvrđenim očekivanjima vjernika, koji propovijed i sluša stoga što je otvoren ili željan točno određene vrste poruke i pouke. Satira ne može na isti način računati s homogeniziranom i u tom smislu senzibiliziranom publikom, otvorenom baš za jednu vrstu poruke. Njezin kôd ipak ne podrazumijeva tako podatnog recipijenta kao što podrazumijeva kôd propovijedi, recipijenta koji unaprijed svoje povjerenje daruje propovjedniku i koji propovjednika smatra posrednikom Božje riječi. ²⁴ Utoliko se i apelativna funkcija propovijedi ne može izjednačavati s apelativnom funkcijom satirične pjesme.

10

²² Brian A. Connery i Kirk Combe: *Theorizing Satire: A Retrospective and Introduction*, predgovor knjizi *Theorizing Satire*, ur. B. A. Connery i K. Combe, St. Martin's Press, New York 1995, str. 11.

²³ Ponekad se kaže da satira ne pripada u pjesništvo, nego u retoriku, a kad je riječ o starijim književnih razdobljima, da je bliska propovijedi. Upravo se Vetranovićeve satirične pjesme često prisposobljuju, s pejorativnim prizvukom, propovijedima.

²⁴ Posebno će to biti važno u Vetranovićevim pjesmama. Svjetovni tekstovi, među njima i satire, ispunjavaju svoj smisao u domeni ovostranoga; diskurz pak vjerske književnosti obilježen je ispunjavanjem vlastita smisla u onostranome.

Pojednostavnimo li problem do kraja, reći ćemo da se izvanknjiževna učinkovitost satire, ma koliko je tumačili kao društveni korektiv ili kao iskaz društvenoga pravorijeka od kojega može profitirati cijeli kolektiv, može potkopati banalnim pitanjem: koliko se često događa da satira škrcu učini manje škrtim, da smanji nečiju pohlepu ili potkupljivost, da ograniči častohleplje ili da promijeni nečije političko uvjerenje, a osobito da djeluje na cijelu zajednicu? Redovito navođena i doslovno shvaćena persuazivnost i angažiranost satire, tj. funkcija satire da ukazivanjem na mane popravlja svijet, pokazuje se, dakle, u najmanju ruku upitnom. U susretu s pojedinim ranonovovjekovnim satirama čitatelju postaje jasno da se smisao satire ne iscrpljuje u referenciji na zbilju, premda joj je orijentacija na izvanknjiževni kontekst često važna, niti onaj »ja« koji u satiri govori mora biti identičan s autorom, niti je nakana satire da ispravlja mane i uklanja poroke u svijetu izvan teksta primarna, ako je uopće i moguća. Jedino što je, prije interpretacije svakoga pojedinačnog teksta, sigurno jest da se učinkovitost satire može pronaći u nekom simboličkom djelovanju. Satira može izazvati razna afektivna stanja, možda i uznemiriti, no djelovanje na svijet izvan teksta, u smislu ispravljanja ili uklanjanja mana, nije *differentia specifica* satire. Njezini učinci najčešće nisu tako jasni kako se to tvrdi u definicijama te teško da leže u domeni moralnoga popravljanja svijeta.

11

Iz definicija i općenito iz opisa satiričareva posla, bilo da se oni pojavljuju kao metatekstualni komentar unutar same satire ili su proizvod naknadne refleksije teoretičara satire, dade se pretpostaviti da je satiričar moralan tip i u tome smislu glasnogovornik zajednice, kao i da je satira djelo koje se temelji na jasno utvrđenim univerzalnim normama, ponajprije moralnima. O tome, na neki način, govore i ovdje citirani metatekstualni Menčetićevi i Vetranovićeви komentari. Prema Elliottovim (ironičnim) riječima, više od dvije tisuće godina satiričari inzistiraju na tome da svoj nezahvalni posao opravdaju čvrstim moralnim uporištem.²⁵

No ono što satiričko »ja«, najčešće posredno, negativnim vrednovanjem napadnutoga, podastire kao moralnu normu, nerijetko su vrijednosti koje zapravo nisu moralne norme nego izlaze izvan domene morala, ili je pak moralna norma koju satira zastupa često instrumentalizirana. Ona nije polazište s kojega se prosuđuju nečiji postupci i prema kojemu se gradi slika Drugoga; ona je oruđe koje se stavlja u funkciju omalovažavanja Drugoga. Mnogi ranonovovjekovni satirični sastavi suočavaju čitatelja s nečim vrlo

²⁵ *Power of Satire*, str. 107.

prozaičnim: moralni horizont što ga satira pretpostavlja često je konstrukcija za koju bi se prije moglo reći da je tek produžena ruka nekog svjetonazora, kolektivnih predodžbi i stereotipa. Osuda, omalovažavanje ili raskrinkavanje ne proizlaze uvijek iz »objektivnog« uvida u stanje stvari, iz uočavanja odklona od moralne norme koji dolaze iz izvanjezične zbilje. Norme na koje se »ja« satire znade izravno ili neizravno pozivati često su tek neke partikularne, pragmatične norme koje vrijede samo u određenim društvima, manjim skupinama i(li) u određenim okolnostima.

S druge strane, ono što se smatra obvezujućim za napadnutoga, napadač ne drži obvezujućim i za sebe. Služeći se uvredama, pogrdama i općenito negativnim kvalifikacijama koje, mjerimo li ih onim moralnim normama i vrijednostima koje vrijede u izvanjezičnoj zbilji, vrijedaju i često idu ispod pojasa, kazivač u satiri, premda izražava moralnu zgroženost i zabrinutost za zajednicu, premda tvrdi da napada nečije mane, nerijetko čini upravo ono što Drugome predbacuje. Previđa se, dakle, da »čin demaskiranja, kritike i protivljenja upotrebljava oruđe koje prezire i riskira da postane žrtvom prakse koju izlaže«. ²⁶ Posljednjih desetljeća teorijska je literatura sklona preispitivanju i relativiziranju naivne pretpostavke o kazivačevoj, pa onda i autorovoj, »moralnoj« vjerodostojnosti i pravdoljublivosti. Angažiranost kazivača, odnosno autora, tako se prokazuje – ona nije isključivo i uvijek izraz moralne angažiranosti, nego je često znak idejne ili ideološke angažiranosti ili jednostavno agresije. U tome smislu prilično oštro o satiri kao o sumnji-voj praksi govori još Voltaire:

Ako bih govorio po vlastitu ukusu, govorio bih o satiri samo kako bih potaknuo gnušanje i pomogao vrlinama u borbi protiv ove opasne literarne forme. Satira je gotovo uvijek nepravedna, i to je jedna od njezinih najmanjih anomalija. [...] Ona je trgovina, kao trgovina pokvarenim vinom. Mora se priznati, teško se nalazi trgovina kao ova: toliko nevrijedna, kukavička, vrijedna svake kazne. ²⁷

No, kako je već rečeno, usprkos takvim glasovima, opisi koji su nudili nekonfliktnu, »umivenu« koncepciju satire odnijeli su prevagu i u stručnoj literaturi i u kolokvijalnoj uporabi. Unatoč prevladavajućem shvaćanju prema kojemu je funkcija satire isključivo didaktička, valja reći da je posrijedi često samo fingiranje dobrih namjera: satira često ne samo da ne upozorava na ono što je negativno i ne samo da ga ne želi učiniti boljim, kako to hoće definicije, nego čini upravo suprotno: učvršćuje, promiče ili čak stvara ne-

²⁶ B. A. Connery i K. Combe, *Theorizing Satire*, str. 2.

²⁷ Cit. prema Elliottovoj knjizi *Power of Satire*, str. 268.

gativne slike i predrasude o Drugome. Ona, dakle, niti mora polaziti od moralnih normi, niti se njezin govor mora pridržavati moralnih normi, niti joj cilj ne mora biti moralan.²⁸

Iz rečenoga je jasno da je kazivač u satiričnoj monološkoj pjesmi gotovo redovito samouvjeren, glasan i isključiv: on si, poduprt konvencijom satirične pjesme, prisvaja status glasnogovornika zajednice, onoga koji brani utvrđene društvene i moralne norme. Ponekad si čak pripisuje kompetencije proroka. Ukratko, satirički subjekt predstavlja se kao onaj koji raspolaže pravom na istinu.

I još nešto: obično se podrazumijeva da su »satiričar« i čitatelj na jednoj strani, a predmet napada na drugoj. Tako se tvrdi da je za uspjeh satire nužno da se čitatelj i satiričar slože o nepoželjnosti onoga što se napada, tj. da budu jedinstveni u osudi. Je li to doista nužno? Da, ako satiru čitamo u referencijalnome ključu. No od prethodne suglasnosti bar ponekad je važnije to da slika napadnutoga bude uvjerljiva, konzistentna, dosljedno realizirana i efektna. Konsenzus satiričara i čitatelja ne mora uvijek prethoditi povoljnoj recepciji satire. U svakom slučaju, taj konsenzus ne mora biti postignut u onome smislu u kojemu se postiže u različitim praktičnim situacijama svakodnevnog života. Konsenzus se u literaturi može postići u drugoj domeni, ne isključivo u domeni apriornoga istomišljeništva, tj. istovrsnog svjetonazora ili ideologije što je djelo izlaže i recipijenta.²⁹ Satira, doduše, može svom čitatelju pružiti užitak koji će proizlaziti upravo iz tog sudioništva i ono je važno, no ne i jedino.

* * *

²⁸ D. Griffin čak, u spomenutoj knjizi, str. 78, vrlo radikalno u odnosu na starije teorije satire, predlaže da se pojmovi moralne norme i morala, budući da nisu konstitutivni za satiru, izbace iz središta njezina proučavanja.

²⁹ Oprimjerit ću to na predlošku iz suvremene književnosti. U vrijeme predsjedničke kampanje za izbore 2000. g. Vesna Parun je u »Hrvatskom slovu«, oslanjajući se djelomice na strukturu rimskog epigrama, objavljivala satirične epigrame protiv jednoga od predsjedničkih kandidata. Čitatelj, simpatizer napadnutoga kandidata, nije se morao složiti s negativnom ocjenom satiričnog objekta, ali je mogao priznati duhovitost, domišljatost i općenito uspješnu ispunu epigramske strukture, dakle mogao je epigrame čitati kao literarno uspjele ili zanimljive, a da to ne podrazumijeva nužno slaganje s vrednovanjem (ili ideologijom) koju sadrži epigram. Onaj pak tko je bio izričito protiv napadanoga kandidata mogao je uživati u Paruničinim stihovima, ali je istodobno znao da su epigrami preslabo oružje za pravu političku borbu. Čak i da su objavljeni u znatno tiražnijim novinama, oni ne bi u značajnijoj mjeri uspjeli utjecati na oblikovanje nečijeg stava o predsjedničkom kandidatu.

Evo, konačno, primjera iz hrvatske ranonovovjekovne književnosti. Prvi je ovdje već spominjana mizogina pjesma Š. Menčetića, koja započinje glasnom i radikalnom najavom njezina subjekta:

Odsad život moj obra, odsad se zatječem,
da veće ja dobra na ženu ne rečem. (1–2)

Argumenti koji se potom nižu protiv žena uglavnom se sastoje od degradirajućih, već poznatih i stereotipnih usporedbi, kakve se javljaju, na primjer, i u srednjovjekovnoj pjesmi protiv žena koja počinje stihom *Sliši vsaki človik ovo*.³⁰ U odnosu prema njoj, Menčetićeva se pjesma razlikuje ponajviše po singularnom kazivaču te po tome što je srednjovjekovna pjesma namijenjena ponajprije kleru, a Menčetićeva svjetovnoj (muškoj) publici. Strategija napada i kritiziranja inače nije bitno različita. Kazivač se predstavlja zabrinutim za »opću stvar« te upozorava na ženu kao na zlo. Kazuje li Menčetićeva pjesma nešto o problematičnosti žena? Je li ona ukazala na nešto novo, do tada nepoznato u kulturi? Je li nešto »raskrinkala«? I je li čemu pridonijela? Brisanju ili boljem razumijevanju granica koje dijele muškarce od žena zasigurno nije. Upravo suprotno: ona perpetuira uvriježene muške negativne stereotipe o ženama. I ništa više.

14

Druga se pjesma, *Orlača ridanka rečeno u Blato ribarom*, kojoj je autor Mavro Vetranović, smatra političkom satikom i rodoljubnom pjesmom. Političkom zato što napada Mlečane, dubrovačke konkurente, koje podrugljivo naziva Blačanima; rodoljubnom zato što, osim što napada političke protivnike, negativnoj slici Mlečana, izgovorenoj kroz napad proročice Orlače ridanke, suprotstavlja pohvalu Dubrovnika. Međutim, ako je zadaća satire da ukaže na mane, kakvoga je učinka pjesma mogla imati s obzirom na to da je riječ o Dubrovčanima već poznatim diskvalifikacijama, koje su vjerojatno bile sastavni dio dubrovačke predodžbe Mlečana? S druge strane, kaže se ponekad u opisima satire da se kuđenju mana suprotstavlja primjer vrline. Ipak, neumjerena pohvala Dubrovnika, koja u pjesmi slijedi iza napada na Mlečane, morala je u čitatelja izazvati nelagodu. Panegirik Dubrovniku temelji se, naime, na slavljenju jake vojske i hrabrih ratnika, što je neobično s obzirom na to da Dubrovačka Republika nije imala svoju vojsku, kao što ni slobodu nije čuvala uz pomoć oružja. Je li onda riječ o rodoljubnoj pjesmi?

³⁰ Pjesmu je prvi objavio R. Strohal (1916), potom kritički N. Kolumbić (*Jedna pjesma protiv žena iz XV. stoljeća*, »Radovi – Razdio lingvističko-filološki«, 1961/62, god. 3, Zadar 1962, str. 199–217), a potom i V. Štefanić u hrestomatiji *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, PSHK 1, MH, Zagreb 1969, str. 434–438.

Ili je Vetranović ironičan i spram Dubrovčana? Nije li pjesma, umjesto da je čitamo kao napad na pokvarene Mlečane, koji nastaje iz rodoljubnih pobuda, prije izraz nemoći u složenim i opasnim političkim prilikama između lava i polumjeseca, u kojima se nalazio Dubrovnik?

Ne želeći ovom prilikom dublje ulaziti u probleme mizogine satire ili pak u složenost Vetranovićeve pjesme, koja se zasigurno ne može odrediti kao jednoznačna politička satira protiv »vanjskih« neprijatelja, pa ni kao rodoljubna pjesma, zaključujem sumnjom u onakvu vrstu povjerenja kakvu je starija hrvatska historiografija, kao i teorija satire, poklanjala metatekstualnim iskazima o zadaći satire. Čini se da se satire, koje (ili: za koje) nas uvjeravaju da su moralni, odgovorni, objektivni pokazatelji društvenih anomalija, ipak rado služe strategijom ispuštanja crnila, od čega se izrijetkom ograđuju. Opća je predodžba o satiri idealizirajuća, puna povjerenja u »satiričara«. Međutim, stoji li iza satiričnih pjesama doista zaokupljenost Drugim ili one prije otkrivaju zagledanost u sama sebe, odnosno vlastite strahove i probleme u susretu s Drugim? Nije li satira često samoobrana ili samoobmana? Nije li ona nerijetko tek ekspozitura neke ideologije, zapakirane u »autentična«, moralno zabrinuta »izvješća o stanju«? Swift je još davno ustvrdio da je satira vrsta čarobnoga, zaštitnoga zrcala, u kojemu napadač vidi svačije lice, samo ne svoje vlastito. Ako je tako, onda satira više skriva nego što razotkriva.

Primljeno 12. prosinca 2006.

S u m m a r y

SELF-UNDERSTANDING OF CROATIAN EARLY MODERN SATIRE IN THE LIGHT OF MODERN THEORY

The intention of this paper is to address the question of satire, primarily in Croatian early modern literature, from the perspective of the commonplace assumption that satire criticizes flaws and vices, judging and ridiculing them in order to contribute to their eradication. On the basis of several Croatian poems from the early modern period it is argued that these corrective and noble intentions of satire – announced either by the satirical text itself or by later reflections on it – are most often a mere cover-up for other, less noble designs.

